

LŐRINCZ ANITA

ASBÓTH JÁNOS: *HÁROM NEMZEDÉK**A Három nemzedék (1873) elbeszélőformájáról*

Asbóth János *Három nemzedék* (1873) és Szekfű Gyula hasonló című (*Három nemzedék: Egy hanyatló kor története*, 1920) munkájának összehasonlító vizsgálatára már többen vállalkoztak. Dénes Iván Zoltán például – többek között – a *Három nemzedék*, illetve a *Magyar conservatív politika* szerzőjének hatását tartja meghatározónak Szekfű történelemszemléletének kialakulásában.¹ Németh G. Béla az 1920-ban megjelent *Három nemzedék* és az Asbóth-tanulmányok alapkonceptióinak hasonlóságára hivatkozik, érthetetlennek tartva, hogy e szellemi rokonságra semmi utalás nem történik Szekfű könyvében.²

Korábbi munkámban (*Félreértett hagyomány: A Kemény Zsigmond-i örökség továbbélése Halász Gábor, Szekfű Gyula és Szerb Antal munkásságában*)³ úgy véltem, bár mindez előzményként számon tartható, ám Asbóth felfogásának Szekfűével való rokonítása azért nem szerencsés, mert különböző módon értelmezett kategóriákat, fogalmakat mosna egybe. A *Három nemzedék* (1873) elbeszélőformájának, irodalom- és nyelvszemléletének tüzetesebb vizsgálata azonban a fentebbi állítás újragondolására ösztönzött. Úgy vélem, éppen a két mű elbeszélőformájának hasonlósága utalhat szorosabb szellemi kapcsolatukra.

Szekfű az 1920-ban megjelent munkája eseményszerkezetének ikonjául⁴ a krisztusi feltámadás-történetet választotta, így – saját vállalt hagyományaihoz, kötődéséhez híven⁵ – nem tragédiaként, hanem (a Hayden White-i értelemben vett) románcként, romantikus megváltás-drámaként kódolhatta a reformkortól az elbeszélés jelenéig tartó – megítélése szerint – „hanyatló korszak” történetét.⁶ Az általa választott elbeszélőforma adott ugyanis lehetőséget Szekfű számára arra, hogy a Gyulai Pál által megfogalmazott elveknek

¹ DÉNES Iván Zoltán, *Szekfű Gyula és a magyar konzervatív hagyomány*, Magyar Tudomány, 1983/6.

² NÉMETH G. Béla, *Ábránd, csalódás, sztoicizmus = Uő, Kérdések és kétségek*, Bp., Balassi, 1995, 40.

³ R. LŐRINCZ Anita, *Félreértett hagyomány*, Dunakeszi, 1999, ill. www.magyarirodalomtudomany.hu.

⁴ Az ikonnak a C. S. Peirce nyelvfilozófiájában kidolgozott fogalmát használom.

⁵ Gyulai Pál és Szekfű Gyula szemléletbeli beállítottságának hasonlóságáról részletesen írtam korábbi dolgozatomban: R. LŐRINCZ, *Félreértett hagyomány*, i. m., 45–50, 68–73 (*A Gyulai-kör hatása c. fejezet*).

⁶ *Uo.*, 45–47.

megfelelhesen. Egyrészt a nemzeti embereszmény felmutatásával⁷ (lásd Széchenyi István alakja), másrészt a harmónia-követelmény érvényre juttatásával, eleget téve így a kiengesztelődés 19. századközépi magyar világnézeti, irodalomkritikai követelményének.

Gyulai már az 1850-es évektől normaként használta katasztrófa és kiengesztelődés összetartozását,⁸ nem vállalva a tragikus-ironikus látásmódot. A Gondviselés által irányított összhangos és szerves nemzeti fejlődés tételéhez való ragaszkodást még élete vége felé is kötelességének érezte.

Gyulai Pál Arany Jánosénál,⁹ Kemény Zsigmondénál egyneműbb, homogénabb létélménye alapvetően befolyásolta nemcsak Szekfű, hanem – mint alább majd látni fogjuk – Asbóth János felfogását is.

Bár igaz, hogy Asbóth még 1895-ben is „az én kegyelt mesteremként” emlegette Keményt,¹⁰ de világlátása igen távol állt mentoráétól, kit a nézőpontok összjátéka s az értékrendek, világszemléletek feszültsége, párharca foglalkoztatott.¹¹ Az értékek relativitásának gondolatát Szekfűhöz hasonlóan Asbóth is elutasítja, így mindketten a transzcendens harmónia jegyében juttatják műveiket megnyugtató végkifejlethez.¹² Csak amíg Szekfű szerint a Széchenyi programjához való visszatérés szavatolná az 1920-as katasztrófa után bekövetkező „nemzeti újjászületést”, „erkölcsi megigazolást”, addig Asbóth

⁷ Melynek jellemzőjét Szekfű is a „szenvedélyek leigázásában”, az önfegyelem meglétében, „a Való, a reális, adott viszonyok józan felfogásában”, „a nemzetinek reális, pozitív kultuszában” látja, „mely túlzástól tartózkodik és túlzásnak ellene szegül”. SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék: Egy hanyatló kor története*, Bp., „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt. kiadása, 1920, 35, 225. A nemzeti egyéniség mind tökéletesebb értelmezését pedig – szintén Gyulaihoz hasonlóan – az önismeret, illetve a képzés (Bildung) fogalmával kapcsolja össze. Szekfűnek a Bildung nemzeti tudományban, kultúrában játszott szerepével kapcsolatos felfogását – a *Három nemzedék* műfajának kiválasztásakor is – döntően befolyásolta a Gyulai-féle Budapesti Szemle szellemisége; lásd R. LŐRINCZ, *Félreértett hagyomány*, i. m., 66–67. Gyulai Bildung-felfogásához lásd még S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 505.

⁸ DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004, 737–738.

⁹ Vö. ezzel kapcsolatban DÁVIDHÁZI Péter, *Gyulai Pál Romhányija: műfaj és értékelés*, ItK, 1974, 497–498; ill. Uő, *Arany küzdelme a világnézeti közmegegyezés finomításáért* = Uő, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikai öröksége*, Bp., Argumentum, 1994, 240–267. Arról, hogy Aranyt Keményhez hasonlóan „vonzák a romantika által fölfedezett esztétikai minőségek, a groteszk és a lételméleti értelemben vett, nemcsak kifelé, hanem befelé is irányuló ironia”, lásd SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A magyar irodalmi romantika sajátosságai* = Uő, *Minta a szényegen*: *A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995, 126.

¹⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Konzervatív ideológia Asbóth János műveiben* = *(Tév)eszmények bővölete*, szerk. JENEY Éva, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Akadémiai, 2004, 219.

¹¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Tragikum és ironia Kemény Zsigmond történetiszemléletében* = SZEGEDY-MASZÁK, *Minta a szényegen*, i. m., 131.

¹² A *Három nemzedék* fohással záródik: „Oh Urunk, mi Istenünk! Mindenható te! Egy ezredévek annyi nehéz viharja közt a ki te el nem tudtad hagyni a te magyar nemzetedet soha! Forró, buzgó fohását küldi hozzád a magyar: engedjed meg, hogy az undor vásári zajból kiküzdhessék az erős férfi, a nagy örökre méltó, a ki igaz tettek által mutassa meg, hogy az ő zászlaja az, mely körül a nemzetnek sereglenni kell [ti. Arany és Deák távozta után]!” ASBÓTH János, *Három nemzedék* = A. J. *Válogatott művei*, vál., s. a. r., jegyz. KICZENKO Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2002, 49. Szekfű 1920-ban megjelent munkájában egyértelműen s döntően a Bibliára utal vissza, a 19. század és a 20. század elejének magyar történelmét transzcendentális síkra emeli. R. LŐRINCZ, *Félreértett hagyomány*, i. m., 45–47.

Arany János és Deák Ferenc alakját emeli ki követendő példaként a magyar irodalmi, történelmi hagyományból. Ők azok – ebben a szigorú retorikai szerkesztettségű műben –, akik a szélsőségeket képviselő, tehát *szükségszerűen* bukásra ítélt nemzedékeket (Széchenyi, Vörösmarty – a *kétségbeesés* áldozatai, Kossuth, Petőfi – a *szemvedélyek* felkorbácsolói) felváltva, összhangzó, harmonikus alkotást hoznak létre. Így emelik ki a nemzetet az 1849-es eseményeket követő „nehéz válságból”. A *Három nemzedék* szerzője Deák és Arany legnagyobb erejét éppen a „megnyugtatóban”, „kiegyenlítésben és kibékítésben” látja.¹³

Még az az állítás is megkockáztatható, hogy Asbóth – sok esetben – Gyulainál is rigórusabban, előírászerűbben ragaszkodik a(z) üdvtörténeti) vigaszt nyújtó zárlathoz, hiszen például *A fiatal irodalomból* (1876) című esszéjében azért érzékeli esztétikailag normasértőnek Arany László művét, *A délibábok hőseit* (bár a bírált munkák közül a legkiválóbbnak tartja), mert szerzője „nem tudta megtalálni a költőileg kielégítő befejezést” s így „a mű a legkellemetlenebbül ható diszsonancián végződik”.¹⁴ Schopenhauer filozófiájának hatását kárhóztatva Arany László mellett nemzedéktársait (Beöthy Zsoltot, Ábrányi Kornélt) is bírálattal illeti „az eszménytelenség”, „a pesszimizmus, a kétségbeesés világnézetének formulázása” miatt.¹⁵

S bár Gyulai meg volt arról győződve, hogy a művészek „az élet fennkölt magyarázó s mély részvétű vigasztalói”,¹⁶ és hogy „a költészet nem dissonantia, hanem összhang”,¹⁷ 1898-ban Arany László költeményeinek kiadásához írott bevezetésében mégis megvédi *A délibábok hőse* szerzőjét: „A befejezést némelyek elhibáztak tartották. ... Ez ítélet csak akkor lehetne igazolt, ha a költő egy nagyobb korrajzot, hőse egész életét felölelő elbeszélést akart volna írni, mely tragikai módon vagy kiengeszteléssel is befejezhető. De célja nem ez volt. Ő a korszak csak egy kis epizódját akarta megírni egy magyar ifjú alakjában... Balázs élete posványba vész, de ez természetes következménye az előzményeknek s a költő mintegy kényszerítve volt ily befejezésre.”¹⁸

Ez a megállapítás azért is érdekes, mert tudjuk, Gyulai a kiengesztelődés világnézeti normáját még a lírakritikában is alkalmazta.¹⁹ Talán itt az Arany László iránt érzett tisztelet vezethette tollát. Mint ahogyan egy másik verses regény, az Arany János által írt *Bolond Istók* számára is úgy szerzett menlevelet, hogy azt a nemzeti történelem egy adott pillanatához, a „kétségbeesés humorát” „kikényszerítő” 1849-es katasztrófához kapcsolta, nem véve tudomást az 1873(!)-ban megjelenő (és az 1880-as évek elején tervezett)

¹³ ASBÓTH, *Három nemzedék*, i. m., 49.

¹⁴ ASBÓTH János, *A fiatal irodalomból* = A. J. *Válogatott művei*, i. m., 66.

¹⁵ *Uo.*, 64.

¹⁶ GYULAI Pál, *A költészet lényegéről* (1885) = Uő, *Emlékbeszédek*, Bp., Franklin-Társulat, 1914, II, 228.

¹⁷ GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* (1855) = GYULAI Pál *Válogatott művei*, vál. és szöveggond. KOVÁCS Kálmán, Bp., Szépirodalmi, 1989 (Magyar Remekírók), 576.

¹⁸ GYULAI Pál, *Arany László* (1898) = Uő, *Emlékbeszédek*, i. m., II, 168–169. Kiemelés tőlem – L. A.

¹⁹ Gondoljunk például Vörösmarty *Szózatának* és később született költeményeinek (*Gondolatok a könyvtárban*, *A vén cigány*) értékelésére a *Vörösmarty életrajza* című monográfiában. Ott szembeállítja ezeket az alkotásokat a „nemzeti kétségbeesés hattyúdalaít” író Kisfaludy Sándor, Berzsenyi, Kölcsey műveivel. GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza* (1866) = GY. P. *Válogatott művei*, i. m., 1093–1098.

folytatásról. „Aranyt elegiai hangulatából néha kiragadta a kétségbeesés humora. Már Bolond Istókjában nemcsak alanyi érzelmeit és élményeit akarta kifejezni, hanem a közhangulat humorát is. De a mű magának volt kezdve s érezte, *mennél közelebb jönne az 1848-iki mozgalmakhoz, annál inkább mérsékelnie kellene humorát*. Épen azért az első ének után félbehagyta.”²⁰

Gyulai világ- és esztétikai nézetének Asbóth művészetére gyakorolt hatása azonban nemcsak az elbeszélőforma kiválasztásakor érhető tetten, hanem alapvetően befolyásolta a *Három nemzedék* (1873) magyar irodalomtörténeti fejlődésről rajzolt képét is.

A magyar irodalom 19. századi fejlődéstörténete a Három nemzedékben

Mint ismeretes, a *Három nemzedék* (1873) a nyelvújítás korától a megírás jelenéig tekint át a magyar irodalom történetét.

Már az indításból megállapítható, hogy Asbóth felfogása igen távol áll Toldy Ferencétől, ki a 19. század első három évtizedét (az idős Kazinczy és a fiatal Vörösmarty korát) a nemzeti költészet virágkorának nyilvánította, Kazinczyt téve meg az új irodalom kezdeményezőjének.²¹ Gyulai e felfogást a *Szépirodalmi szemlében* (is) elutasította, s elfogultsággal vádolta meg *A magyar költészet története* című munka szerzőjét.²² Asbóth – élesebben fogalmazva – Toldy személyes kötődéseivel magyarázza a nyelvújítás korának túlértékelését, mely véleménye szerint „nem volt egyéb annál a kínos vergődésnél, mely a kóros agóniából való ébredést előzi meg.”

„Irodalomtörténetünk oly befolyás uralkodása alatt keletkezett, melyet erős kapcsok fűztek az úgynevezett nyelvújítókhoz. Hiszen Toldy Ferenczen kívül nincs is irodalomtörténelmünk. Toldyt pedig a nyelvújítókhoz kötik ifjúságának éveit, amaz évek, melyekben lelkesedni legmelegebben tudunk, melyeknek benyomásai alól szabadulni oly nehéz.

Nem csoda tehát, ha irodalomtörténelmünkben a nyelvújítók kora úgy szerepel, mint kora a teremtő erőknek, diadalmas küzdelmeknek, fényes emelkedésnek.”²³

Kazinczy, illetve a nyelvújítók kezdeményező szerepét Gyulai és Asbóth is elismeri, de e korszak törekvéseinek inkább *irodalomtörténeti* jelentőségét emelik ki mindketten. Úgy vélik ugyanis, hogy e mozgalom éppen újításainak *idegenszerűsége* miatt a fejlődés

²⁰ GYULAI Pál, *Emlékbeszéd Arany János fölött* (1883) = Uő, *Emlékbeszédek*, i. m., I, 261. Kiemelés tőlem – L. A. – Z. Kovács Zoltán a romantikus ironia fogalmáról szólva azt állapítja meg, hogy Arany humorfogalma inkább a Vörösmarty verseit jellemző retorikához hasonlóan egyfajta kételyekkel teli megoldási javaslatként fogható fel. Vö. Z. KOVÁCS Zoltán, „Mit tanít”? (*A Vanitatum vanitas, a romantikus ironia és az irodalomtörténet „szomorúsága*)” = Z. KOVÁCS Zoltán, MILBACHER Róbert, *A maradék öröme*, Bp.–Szeged, Osiris–Pompeji, 2001, 60. Gyulai humor-felfogása ettől gyökeresen eltér. Elég itt arra utalni, hogy saját verses regényét, a *Romhányit* befejezetlenül hagyta: „nem bírta kétellyel és ambivalenciával”. DÁVIDHÁZI, *Gyulai Pál Romhányija*, i. m., 498.

²¹ DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány...*, i. m., 594.

²² GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle*, i. m., 505.

²³ ASBÓTH, *Három nemzedék*, i. m., 33–34.

irányát tévesztette el, így „nagyobb társadalmi, politikai következményeiben, mint tisztán irodalmi szempontból”.²⁴

Gyulai a Vörösmarty felett mondott emlékbeszédében Kazinczy hibájául azt rója föl, hogy munkássága nyomán „költői nyelvünk [ugyan] művészi lón, de egy s más részben idegenné vált”, s „annál inkább, mennél bátrabban haladt Kazinczy a maga választotta útján”, hiszen „nem annyira a magyar nyelv természetéből igyekezett kifejtetni költői nyelvünket, mint inkább idegen nyelvek kifejlett költői szépségét ültette át magyarba”.²⁵ Asbóth hasonló megállapításra jut a *Három nemzedék* lapjain: „A [nyelvújítók] a magyar nyelvet akarták újjáteremteni, de a mai korba is belenyúló egyes tévedéseiken kívül nem értek el egyebet, minthogy írtak görögösen, latinosan, németesen magyar szavakkal.”²⁶

S. Varga Pál *A nemzeti költészet csarnokai* című munkájában – melyben a különböző módon értelmezett nemzetfogalmakra épülő 19. századi irodalom-felfogások paradigmatisus különbségeit tárta föl – arra mutatott rá, hogy a hagyományközösségi szemléletben az idegen–saját viszony volt meghatározó. E szemlélet képviselői (köztük Arany János és Gyulai Pál is) – Herder nyelvfejlődési koncepciójára alapozva – kategorikusan elutasították a műköltészet idegen minták nyomán meginduló újjászületését. Ez eltér Toldy (eredetközösségi) felfogásától, ahol a népi és a magas kategóriái jelezték a költészet alapvető dichotómiáját, s amelyben az esztétikumhoz mint autonóm elvhez képest a nemzeti nem jelentette a fejlődés folyamatosan érvényesülő szempontját.²⁷

Asbóth tehát – Gyulaihoz hasonlóan – „magyarosság” és „idegenszerűség”²⁸ ellentétpárjában gondolkozva a nyelvújítás korát követő időszakhoz (Vörösmarty és Széchenyi felléptéhez) köti a *nemzeti* irodalom átalakulásának kezdetét, hiszen mind Széchenyinek, mind Vörösmartynek „megkülönböztető vonása, hogy mindig és mindenben tiszta magyar”, s „hogy a mit az idegentől vettek, az bennük magyarrá lón”. Ebben a tekintetben hagyva maguk mögött „latin és németes elődeiket”.²⁹

A rendszerszerű, paradigmatisus különbségre Kazinczy és Vörösmarty munkássága között Gyulai is rámutat.³⁰ Vörösmarty az – e felfogás szerint –, aki „döntőleg folyt be [az] irodalmi átalakulásra” („mely tulajdonképen vele kezdődik”), méghozzá úgy, hogy a

²⁴ GYULAI Pál, *Emlékbeszéd Kazinczy Ferencz fölött* (1859) = Uő, *Emlékbeszédek*, i. m., I, 23.

²⁵ „Úgy óhajtott szólni magyarul [ti. Kazinczy], mint a régi és újabb classikusok s ez helyes volt, de abban tévedt, midőn azt hitte, hogy ezt latinismus és germanismus útján is eszközölhetni.” GYULAI Pál, *Emlékbeszéd Vörösmarty Mihály fölött* (1900) = Uő, *Emlékbeszédek*, i. m., I, 318–319.

²⁶ ASBÓTH, *Három nemzedék*, i. m., 34. Bár éles cezúrát láttat, megszakítotttságot mégsem feltételez Asbóth a magyar irodalomtörténet folytonosságában. Más helyütt ugyanis arra utal, a nyelvújítók törekvéseinek jelenlegi hatásával számolhatunk. *Uo.*, 34.

²⁷ S. VARGA, i. m., 283–286, 540–541, 268.

²⁸ GYULAI, *Emlékbeszéd Vörösmarty Mihály fölött*, i. m., I, 319.

²⁹ ASBÓTH, *Három nemzedék*, i. m., 36–37. Arról, hogy a hagyományközösségi paradigmában az idegen kultúra elemeinek elsajátításakor mindig a sajátnak kell jellegadóknak maradnia, lásd S. VARGA, i. m., 542–549.

³⁰ „Kazinczytól Vörösmarty a merészséget tanulta el, de nem rendszerét.” GYULAI, *Emlékbeszéd Vörösmarty Mihály fölött*, i. m., I, 320.

Kazinczy által „jól-rosszul *művészivé* emelt költői nyelvet” „egyszersmind *nemzetileg művészivé*” változtatta.³¹

Vörösmarty, Petőfi és Arany költészetét pedig már egyazon paradigma részeként szemléli Gyulai és Asbóth is (szoros összefüggésben a politikai átalakulás változásaival). „Petőfi és Arany költészete sokban különbözik a Vörösmartyétól, de mindenik az erősödő nemzeti szellemben gyökerezik s a fejlődésnek mintegy stadiumait jelöli. Ugyanegy korszak ez, melyet elhajlásai mellett is éppen oly bajos elválasztani egymástól a költészet, mint a nemzeti élet történelmében.”³² „Ugyanegy fejlődésnek különböző szakairól” beszél a *Három nemzedék* szerzője is (hiszen ez művének alaptétele!): „Nem tudom, érzi-e ennyire mindenki, de én úgy érzem, hogy e nevek: Széchenyi és Vörösmarty, Kossuth és Petőfi, Deák Ferencz és Arany János annyira összetartoznak, mint a hogyan összetartoznak azok az egyes hangok, melyek együtt adják meg zengő harmóniájukban az accordot.”³³

Kemény Zsigmond felfogása ettől eltér. Bár *Élet és irodalom* című cikksorozatában ő is elítéli a nyelvújítás korának egyoldalúságait,³⁴ ugyanakkor azonban más szempontokat is figyelembe véve árnyaltan fogalmaz, *ízlésbeli, tájékozottságbeli különbségként* fogja föl Kazinczy és Vörösmarty költészetének eltérő sajátosságait: „Kazinczy és társai... a *klasszicizmus* emlőin nevelkedtek. Vörösmarty romantikus vala.

Íme a nagy különbség! Kazinczy a latin költőkön kívül a görög irodalmat is tanulmányozta. Ismeré Franciaország remekíróit, de kiváló előszeretettel a német költészet s különösen Goethe iránt viseltetik. (...)

S vajon Kazinczy mit bámult Goethében?

Iphigénia-t s általában az antikot. (...)

Vörösmarty a tanulmányokat illetőleg e kitűnő férfiaknál hátrább állott, s műízlésben lényegesen különbözött tőlök. (...) Később az angol nyelvet megtanulván, Shakespeare-t bámulta; de Osszián ködös alakjai is érdeklék. (...) A francia klasszikusokból keveset s csak fordításban ismerhetett.”³⁵

Itt egyrészt ugyanarról van szó, mint Széchenyi esetében, akinek műveltségéről Kemény szintén igen árnyalt képet rajzol. Az Akadémia alapítóját „készületlenséggel, fölszínes műveltséggel” vádoló 17 éves Dessewffy Aurél megállapításaival kapcsolatban elismeri: a klasszika literatúrában „tömérdek jártassággal bíró” Dessewffy család szemé-

³¹ *Uo.*, 316–317. Kiemelés tőlem – L. A. Arany János a korszakhatárokat a magyar irodalom történetéről adott áttekintésében máshol húzza meg, mint Gyulai (vagy Asbóth). Arany az új iskola költői közé számítja Kazinczyt, Vörösmartyt egyaránt. A legújabb magyar líra irányadóját Petőfiben látja. ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban* = ARANY János *Összes művei*, X, *Prózai művek*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, 515, 521.

³² GYULAI, *Emlékbeszéd Vörösmarty Mihály fölött*, i. m., I, 315.

³³ ASBÓTH, *Három nemzedék*, i. m., 32–33.

³⁴ KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom* = Uő, *Élet és irodalom: Tanulmányok*, szerk., utószó, jegyz. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971, 128–129. Ugyanitt siet leszögezni: „...én Kazinczy és Vörösmarty rendkívüli szellemének is bámulója vagyok...” *Uo.*, 130.

³⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Vörösmarty emlékezete* (1864) = Uő, *Sorsok és vonzások: Portrék*, szerk., utószó, jegyz. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1970, 372–374. Kiemelés tőlem – L. A.

ben Széchenyi valóban középszerűnek tűnhetett. De arra is figyelmeztet, hogy időközben a régi, a politikai életben a Corpus Jurisra épülő erudíció megkérdőjeleződésével, s egy „más fajú”, a státustudomány, a jogbölcselet, az európai reformkérdés és a polgáriasság problémáit középpontba állító (gyakorlatiasabb) „míveltség” terjedésével már a *Hitel* írója mutatkozhatott fölkészültebbnek.³⁶

Másrészt az idézetet tágabb szövegkörnyezetében szemlélve arra is fel kell figyel-nünk, hogy Vörösmarty költészetét Kemény más szempontból értékeli, mint Gyulai vagy Asbóth (lásd alább).

Tudjuk, hogy a magyar irodalmi fejlődés csúcspontját Gyulai helyezte át Vörösmarty költészetéről Aranyéra,³⁷ a *Toldi* íróját tartva olyan nemzeti költőnek, kit a kritikuskak „nem annyira bírálni kell, mint tanulmányoznia”.³⁸ Vörösmarty (fő)műveiben ugyanak-kor „tetemes fogyatkozásokat” fedez föl, s arra hivatkozik, hogy „alakító ereje nincs arányban szellemi gazdagságával”.³⁹

Asbóth hasonlóképpen vélekedik Vörösmarty és Széchenyi munkásságát értékelve. („Mindketten nagyobbak voltak műveiknél.”⁴⁰) A „nagy alkotás erejének” hiányát pedig széleskörű tevékenységükben, „következetlenségükben” kereste. Horatius és Boileau nyomán ugyanis Asbóth a tehetség műfaj szerinti korlátozását írja elő. Amíg Kemény elismerően szól Vörösmarty költészetének műfaji sokoldalúságáról,⁴¹ addig a *Három nemzedék* szerzője ebben is a nagy alkotás megvalósulásának kerékkötőjét látja.

„Vörösmarty maga egész költői irodalom. ...A drámai, az epikai, a lyrai költészetnek alig van oly mezeje, melyet szeretettel és gondnal ne ápolt ... volna.

...[de] a széleskörű tevékenység oly erény, mely eddig még mindenütt és mindenkor az alkotás nagyságának esett rovására...

...nem esett-e szükségkép rovására Vörösmartynál az a virtuózszerűség, mely minden hanggal, minden alakkal és válfajjal megpróbálkozott?”⁴²

Ugyanígy következetlenségben marasztalja el Vörösmartyt, mert „a költészetet rhetorikával, a drámát lyrai, az eposzt különösen ódai s elegiai elemekkel ... hamisítja meg.”⁴³ Asbóth ezzel kapcsolatban is olyan „dönthetetlen szabályokra” hivatkozik, melyek „magában a műfaj fogalmában vannak megállapítva”.⁴⁴ Gyulai hasonlóképpen érvel. A *Zalán futását* – többek között – azért tartja „zseniális, de elhibázott” műnek, mert „Vörösmarty hol ódai, hol elégiai hangulatból indul ki, mint tisztán epikaiból”, s

³⁶ KEMÉNY Zsigmond, *Széchenyi István* (1851) = KEMÉNY, *Sorsok és vonzások, i. m.*, 164–166.

³⁷ DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány...*, i. m., 821.

³⁸ GYULAI, *Szépirodalmi szemle, i. m.*, 508.

³⁹ GYULAI, *Vörösmarty életrajza, i. m.*, 1030.

⁴⁰ ASBÓTH, *Három nemzedék, i. m.*, 40.

⁴¹ KEMÉNY, *Vörösmarty emlékezete, i. m.*, 368–371.

⁴² Az *Egy bolyongó tárcájából* című művében még egyértelműbben fogalmaz: „Az elágazó tehetség hasonló a felfuvalkodott tehetetlenséghez, mely széjjel morzsolja a kitűnőt tömérdek készületlenség, szögletesség és szegénység közepette; – végtelen sokaság, egybefűző kötelék nélkül a részletben, egység hiánya a különfélében...” ASBÓTH János, *Egy bolyongó tárcájából*, Pest, 1866, 119.

⁴³ ASBÓTH, *Három nemzedék, i. m.*, 39.

⁴⁴ *Uo.*, 40.

„az ódai szárnyalás, áradó hév az elbeszélés folyamában megzavarja az epikai nyugalmat”, „lírai erének e gazdag áradozása [pedig] el-elborítja az epikai elemek cselekvényes alakulását”.⁴⁵

Kemény ezzel ellentétes megállapításra jut: Vörösmarty eposzát éppen lírai részletei miatt becsüli,⁴⁶ s úgy véli, e „gyönyörű s néhol elragadtatásig szép részletek” még „a kompozíció szorosabb egységének hiányát” is feledtetik.⁴⁷

Gyulai és Asbóth klasszicista fogantatású elvei (gondolok itt a tehetség műfaj szerinti korlátozására, az antikvitásból örökölt stílusnemek szigorú elkülönítésének megkövetelésére) viszont szükségképpen kerülnek ellentétbe Vörösmarty azokkal szembeforduló újításaival.

„Két műnem összevegyítése az értetlenség, fejletlenség vagy legjobb esetben a fejlődés hibája.”⁴⁸ E megállapítás érvényességét Asbóth más művészeti ágakra is kiterjeszti. Az *Egy bolyongó tárcájából* című művében ezért ír bírálólag az eklektikus müncheni építészetéről és ezért marasztalja el Poussin és Claude Lorrain festői gyakorlatát, tájkép és történelmi kép különválasztásának szükségességét hangoztatva. „Némelyek a tájképet a genre, vagy a történelembe akarják emelni; a külön ágazatokat magasabb nembe akarják egyesíteni. De kérdem, nem mutatta-e a művésztörténelme, hogy éppen különválásában fejlődött minden egyes művészi ág legtovább?”⁴⁹

Ezért nem találhat Asbóthnál feltétlen elismerésre Wagner művészete sem. Wagner munkásságának értékelését az 1850–60-as évek német irodalmának bírálatával köti össze. A német dráma és eposz „lyraiságával” kapcsolatban is a „költői határok összezavarásáról” beszél.⁵⁰

A Claude Lorrain és Poussin festészetét elmarasztaló ítéletében ugyanakkor egy másik – művészetfelfogását alapvetően befolyásoló – esztétikai norma megjelenésére is

⁴⁵ GYULAI, *Vörösmarty életrajza, i. m.*, 1032.

⁴⁶ Szegedy-Maszák Mihály Kemény Zsigmondról írott monográfiájában ezzel kapcsolatban líra és romantika szerves összefüggésére hívja fel a figyelmet. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 345.

⁴⁷ KEMÉNY, *Vörösmarty emlékezete, i. m.*, 360. Bár Aranyhoz, Gyulaihoz s Asbóthhoz hasonlóan a művészi kompozíció elemzését Kemény is fontosnak tartotta, s a *Toldi* íróját azért méltatta, mert a „szétszórt s idom nélküli részeket kerek egészé tudta átvarázsolni”, ugyanakkor azonban – mint láttuk – szerkezeti hiányosságai ellenére (!) becsülte a *Zalán futását*. Kimondatlanul is nemzedéktársaival vitatkozva, a költemény tárgyát tartja olyan értéknek, mely e tekintetben Vörösmarty eposzát a Zrínyié fölé emeli. Vö. ARANY János, *Zrínyi és Tasso* (1859) = AJÖM, X, 426–427; ill. KEMÉNY, *Vörösmarty emlékezete, i. m.*, 360. Itt érdemes rövid kitérőt tenni, és arra rámutatni, hogy míg Gyulai azért ítéli kudarcnak a *Zalán futását*, mert lehetetlennek tartja a közösségi hagyományban hosszú évszázadok alatt létrejövő mítosz egyéni invencióból vagy más nép mítoszából való pótlását, addig Kemény úgy látja, „szépészeti műérzékünknel” fogva üdvözölhetnénk Vörösmarty e botlását, s úgy véli, az 1825-ben megjelent mű „hatásáról semmi sem nyújt biztosabb mértéket, mint az, hogy az egész magyar nemzet rögtön indigenátusi jogot adott Hadúrnak és Ármánynak”. Vagyis e dualisztikus hiteszme idegen volta ellenére szervesen épülhetett be a magyar hagyományba. Vö. KEMÉNY, *Vörösmarty emlékezete, i. m.*, 360–362; ill. GYULAI Pál, *Két ószékely ballada* (1862) = Gy. P. *Válogatott művei, i. m.*, 630.

⁴⁸ ASBÓTH, *Egy bolyongó... , i. m.*, 142.

⁴⁹ *Uo.*, 142.

⁵⁰ ASBÓTH János, *A németek irodalma a nemzeti pangás korában* (1867) = Uő, *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*, Bp., Athenaeum, 1892, 351.

felfigyelhetünk. Asbóth azért bírálja e két 17. századi francia festőt, mert véleménye szerint a staffage idegen elemként ékelődik tájképeikbe. Ezáltal azonban nemcsak a műfaji határok szigorú különválasztásának elvét sértik meg, de megbontják a műalkotás kompozíciójának egységét is. „A staffage, a helyett hogy vagy egészen hiányozzék, vagy lehetőleg igénytelen legyen: szemtelenül előre tolakodik, beszélyes vagy regényes, sőt néha épenséggel történelmi jellemet ölt. (...) Az egésznek [ti. a tájképnek] két alanya van, az egység megszűnt, az az megszűnt a műredek.”⁵¹

Asbóth a kompozíciótól – irodalmi alkotások esetében is – szigorú egységet és befejezettséget vár el, ahol a részleteknek az egészre kell szolgálniuk. Az egységes mű felépítésének biztosítékát a főmozzanatok való alárendelődésben és a véletlenszerű, esetleges mozzanatok kizárásában látja, ezért megköveteli az ok-okozatiság elvének feltétlen érvényesülését is. Ezért amíg Arany János műveiben a szerkezeti ökonómiát ünnepli, s „epikai [!] nagy költeményeinek” erejét abban látja, hogy az „uralkodó hős és a kidomborodó alapeszme a körülöttük zibongó dus étellel, a jellemek önmagukkal és a cselekménnyel művészi harmóniába olvadnak”,⁵² addig Széchenyivel kapcsolatban arra hivatkozik, hogy „iratai és beszédei szaggatottak, harmonia nélküliek, ki nem kerekítettek és incisiumokkal telvék”. Vörösmarty költeményeiben is a „mozaikszerűséget”, „törédkességet” mutatja fel, mely „nem enged erősen tagolt egészre létesülni”, „mivel rendszert a főcselekvény, a főhős, nemcsak hogy nem uralkodik a mellékesen, hanem verse nyezni sem képes ezzel sem költői érdek, sem ép organizmus tekintetében”.⁵³

Ugyanezen esztétikai elvek alapján⁵⁴ hiányolja Gyulai a „kerek mesét, az erős szerkezetet” nemcsak a *Zalán futásában*, de – Asbóthhoz hasonlóan – a *Cserhalomban* is.⁵⁵ A *Két szomszédvár* című művet pedig azért emeli a többi alkotás fölé, mert „a cselekvény teljesen kifejezi az alapeszmét, s minden részlet, minden személy az egész szervezetéből nő ki”.⁵⁶

⁵¹ ASBÓTH, *Egy bolyongó...*, i. m., 137, 141.

⁵² ASBÓTH, *Három nemzedék*, i. m., 49.

⁵³ *Uo.*, 40.

⁵⁴ Szabó Levente ezt a kompozíciószményt – Gyulai fogalomrendszeréből kiindulva – a műalkot normájának nevezi, amelynek ismérveit a zártság, (belső határok esetén is) a bevezettség normájának feltétlen érvényesítésében, az egymást követő események kauzalitásának szigorú számonkérésében, tehát a véletlen kizárásában, s egy centrális szervező érték jelenlétében látja. SZABÓ Levente, *„Hogy a nemzet magára ismerjen benne” (Gyulai Pál kritikai normarendszere és a nemzeti nagybeszélések) = Értékek kontextusa és kontextusok értéke 19. századi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, IMRE László, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2000, 158–161.

⁵⁵ „Cserhalomban csak epizódnak látszik, a mi az alapeszme...” ASBÓTH, *Három nemzedék*, i. m., 40; ill. GYULAI, *Vörösmarty életrajza*, i. m., 1032.

⁵⁶ Itt érdemes arra a különbségre rámutatni, ami Kemény, illetve Gyulai és Asbóth felfogását jellemzi. Míg Gyulai a *Két szomszédvár* című művet szerkezeti erényeiért dicséri, Kemény azért tartja remekműnek, mert „halhatatlan írója a tragikai, a költői igazságszolgáltatást túl nem haladható tökélyel kezelte”: „A szenvedély, mely a *Két szomszédvár*-t minden élőlényével együtt a föld színéről elsodorta, oly nagyszerű és szabálytalan volt, mint amily tragikai és borzasztón felséges a költői légtétel, melynek kiszolgáltatásakor Vörösmarty lángesze saját magát haladta túl.” (Kiemelés tőlem – L. A.) Kemény tehát a tragikumot a fennkölt, magasztos esztétikai minőségéhez kapcsolja. Gyulai a *Két szomszédvár* elemzése során arra utal: „a katasztrófon az

Bár Arany és Gyulai felfogása sok szempontból nem rokonítható, a kompozíciószerző tekintetében hasonlónak mondható, hiszen a *Szépirodalmi szemle* szerzője bevalótan Arany művészi gyakorlatából és elméleti munkásságából vonta el kritikus normáit. Nem véletlen⁵⁷ tehát, hogy Gyulai Arany János műveiben látja e kompozíciószerző tökéletes megvalósulását: „Íme [a *Toldi* kapcsán írja] a legszebb alapeszme, melyen a művészi alkotmány felépül. A jellemek mély lélektani felfogása vetekedik a *cselekvény egyöntetű szabályosságával*, az alakok, helyzetek, tájképek plaszticitása a hangulat, ritmus, a nyelv bájaival. *Mindenik ének előkészíti a másikat, fokozatosan ömölnek egymásba*, s mint *bevégzett részek úgy állanak az egész kerekdedségéhez*, mint a drámában a felvonások. *A személyek közül mindenik megtalálja az egész építményhez illő helyét*, s a cselekmény *növekedő emelkedéssel* siet kifejlésre. E *bevégzettség*, az alak e zseniális virtuozitása Aranyt minden magyar költő fölé emeli.”⁵⁸

A bevégzettség eszménye azonban a romantikus töredék műfajával kerülhet szembe. Ezt mutatja, hogy Gyulai és Asbóth Széchenyi „töredékes modorát” művészi fogyasztóként értékeli: műveiben az egységes szerkezet hiányára figyelmeztetnek.⁵⁹ Gyulai a *Hitel* egyenesen „töredékek halmazának”⁶⁰ nevezi (Dessewffy József bírálatát mintegy megismételve), a *Kelet népét* pedig éppen azért értékeli irodalmi szempontból magasabbra, mert „a kitérések [ügymond] szorosabb kapcsolatban vannak a fő eszmével”.⁶¹ Nem véletlenül emeli ki Széchenyi szónoklatai közül – Arany Jánoshoz hasonlóan – az 1842-es akadémiai beszédét, hiszen ebben a műfajban „talán [ez] az egyetlen kidolgozott és nem rögtönzött”⁶² alkotása.

Ezzel kapcsolatban – közbevetőleg – arra is emlékeztethetünk, hogy a romantika volt az az irányzat, mely ismét felértékelte a szóbeli kultúrát. Gondoljunk a Szókratész-kultusz kialakulására (Kierkegaard 1841-ben az irónia fogalmáról értekezve fordul vissza a görög filozófushoz), vagy arra, hogy a 19. század számos művésze jó előadó volt (Dickens igen hatásosan adta elő *Karácsonyi ének* című művét). Az sem felejthető, hogy

erkölcsi eszme fönsége uralkodik”. Mindez (és Tihamér alakjának jellemzése) a kiengesztelődés normáján belül értelmezendő. Asbóth felfogása – mint majd látni fogjuk – Gyulaiéhoz áll közel. KEMÉNY, *Vörösmarty emlékezete*, i. m., 368, 364.

⁵⁷ Arany kritikus normáival kapcsolatban (a teljesség igénye nélkül): a főmozzanatnak való alárendelésről lásd *Széptani jegyzetek* (AJÖM, X, 555), *Széptani előismeretek* (AJÖM, X, 653), *Irányok* (AJÖM, XI, 161); a véletlenszerű elemek kizárásáról lásd *Betulia hölgye* (AJÖM, XI, 29); a fokozatos emelkedés követelményéről lásd *Szász Gerő költeményei* (AJÖM, XI, 149). Arany kompozícióra vonatkozó kritikus normáinak részletes elemzését lásd DÁVIDHÁZI, *Hunyt mesterünk*, i. m., 103–111, 185–220, 295–309.

⁵⁸ GYULAI, *Szépirodalmi szemle*, i. m., 511. Kiemelés tőlem – L. A.

⁵⁹ „Műalkat alig van bennük [a *Hitel*, *Világ*, *Stádium* című munkákról van szó], csapongások és kitérők szaggyatják meg a fejtegetést. (...) A részek közt nincs arány, a kidolgozás egyenetlen, s a szikrázó szellem mintegy küzd a mondatok nehézségével.” GYULAI Pál, *Gróf Széchenyi István mint író* (1892) = Gy. P. *Válogatott művei*, i. m., 658. „Maga olyan volt, mint beszédei, iratai. Eltévett bennük, a ki az alapeszmét nem tartotta szem előtt mindig. (...) Hiányzott [műveiből] nem egyszer a ragyogó és mély eszmék benső összefüggése, sőt gyakran összefüggésük magával a tárggyal is.” ASBÓTH, *Három nemzedék*, i. m., 38.

⁶⁰ GYULAI, *Gróf Széchenyi István mint író*, i. m., 660.

⁶¹ *Uo.*, 667.

⁶² *Uo.*, 668.

Hegel esztétikája (tanítványai által) lejegyzett formában maradt fenn (*Vorlesungen über die Aesthetik*, 1835–38). Coleridge pedig 1824-től heti rendszerességgel tartott lakásán összejöveteleket, hiszen úgy vélte, az élőbeszéd a legalkalmasabb forma túlbúrjázóan gazdag gondolatmenetének közlésére.

Gyulai, Arany és Asbóth az előzetes terv nélküli alkotásmóddal azonban az átgondolt szerkesztést állítja szembe, s a gondolatmenet logikai következetességét kéri számon. Az ihlet pillanatára bízott rögtönzés elutasításával mindhárman a váratlan vagy véletlenszerű elemeket igyekeznek kizárni a kompozícióból – teszik mindezt éppen a szenvedélyek elszabadulásának megakadályozása érdekében.⁶³

Nem meglepő tehát, hogy Gyulai Deák szónoklataiban az „egyszerű, természetes szabotosságot”, „erős logikát” dicséri, s 1861-es két feliratát – „tartalom és forma magas fokú összhangjiáért” – a magyar próza remekének tartja.⁶⁴ Beszédeinek *hosszú távú hatását*⁶⁵ is a szónoki fogások mellőzésében, s a racionális, ökonomikus nyelvhasználatban látja. Asbóth – ugyanannak a jelenségnek másik oldalát vizsgálva – a *pillanatnyisággal* a teatralitást (romantikus szerepjátszást) kapcsolja össze. Ezt kárhoztatva hivatkozik arra: bár „Kossuth híven a próféta szerepéhez, melyet felvett, mindig cothurnuson járt,⁶⁶ [mégsem] maradt utána még egy árva bonmot sem”.⁶⁷ Ugyanakkor e kérdést más aspektusból vizsgálva arra is rámutathatunk, hogy Gyulaihoz hasonlóan a *Három nemzedék* írója számára is azért jelezheti Deák munkássága a fejlődés legmagasabb fokozatát, mert idiomatikus (frazeologizmusokban gazdag) nyelve, véleménye szerint, közelebb áll a közösségi gondolkodásmódhoz, mint Széchenyié vagy Kossuthé.⁶⁸

Asbóth és Gyulai a logikai következetességet nemcsak a szerkezet nagyobb egységei között kéri számon, hanem a mondatok szintjén is. A romantika által preferált szintaktikai töredezettséggel és a romantikus képfejlesztéssel szemben a nyelv eszközjellegét hangsúlyozva elítéli a nyelvpompa értékeit (lásd „dagály” és „szónokiasság” elutasítása) és a pontos jelentésátvitelt követelik meg,⁶⁹ vagyis a befogadás aktusáról a szerzői intencióra helyezik át a hangsúlyt. Asbóth ezen esztétikai elvek alapján ítéli el Széchenyi és Vörösmarty (költői) nyelvét. („Mint Széchenyi iratai és beszédei *szaggatottak*, harmo-

⁶³ DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány...*, i. m., 104.

⁶⁴ GYULAI Pál, *Emlékezés Deák Ferencre* (1906) = GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, s. a. r. és jegyz. BISZTRAY Gyula, KOMLÓS Aladár, Bp., Akadémiai, 1961, 255.

⁶⁵ „Senki beszédeiből nem ment át annyi szárnyas ige a közönség ajkaira, mint a Deák beszédeiből.” *Uo.*, 255.

⁶⁶ Ez a kifejezés a nyelvi megnyilatkozásokra is vonatkozik.

⁶⁷ ASBÓTH, *Három nemzedék*, i. m., 48.

⁶⁸ Vö. S. VARGA, 562.

⁶⁹ A fejlesztés nélküli képisméltést Arany Jánoshoz hasonlóan (lásd *Szász Gerő költeményei*, AJÖM, XI, 149) Asbóth is gondatlanságnak, a „képek halmozódását” „kifejezési gyöngeségnek” tekinti. Éppen Kemény kisebb tanulmányaiival kapcsolatban jegyzi meg: „Hasonló jelzők egymásra rakása foglalja el itt-ott a közvetlen, a csattanós kifejezés helyét, melyet a szerző meg nem talált.” ASBÓTH János, *Báró Kemény Zsigmond* = ASBÓTH, *Jellemrajzok...*, i. m., 149. Érdeemes itt arra is utalni, hogy e felfogás a fokozatos emelkedés korábban már emlegetett követelményével is kapcsolatban van.

nia nélküliek, ki nem kerekítettek, és *incisiumokkal telvék*, olyanok Vörösmarty nagyobb poémái: a *mozaik*, az epizód, a *cziráda*, sőt a *cziczoma* burjánzik bennük.”⁷⁰)

A Széchenyi-értékelés Asbóth és Gyulai munkásságát tekintve más vonatkozásban is hasonlónak mondható, s kapcsolatban van a századközépi kritikusi normarendszer egy másik alapelvével, a kiengesztelődés világnézeti és poétikai normájával is.⁷¹ Mint ismeretes, Gyulai értékrendjében előkelő helyet kaptak az önfegyellemmel leküzdött indulatok elfojtásának, a tűrésnek, a világrendhez való harmonikus alkalmazkodásnak sztoikus erényei (e sztoikus sorsfilozófia pedig összeegyeztethetőnek látszott a kereszténység hittételeivel).⁷² Gyulai szerint az egyén felelőssége óriási, hiszen az ő kötelessége, hogy ezt a harmóniát (önmagával, világával, Istenével) megteremtse vagy helyreállítsa. E „magasztos”,⁷³ „mennyei”⁷⁴ harmónia megteremtésének *hiányára* mutat rá Széchenyi életművét értékelve nemcsak Gyulai, de Asbóth is. Úgy vélik, Széchenyi olyan problémát vet föl, aminek nem ura többé. (Fokozottan lesz ez érvényes majd Kossuthra és Petőfire!)

Gyulai 1866-ban *Gróf Széchenyi István utolsó évei* című tanulmányában Kecskeméthy Auréllal vitatkozva fejtegeti álláspontját. Látszólag árnyalatnyi a különbség a két felfogás között, valójában azonban lényegi az ellentmondás. Kecskeméthy azzal érvel: Széchenyi örültsége abból fakadt, hogy úgy vélte, „a nemzetet szunnyadtából haladásra ébresztette”. Ezzel szemben Gyulai Széchenyi „rögeszméjét, s általában örültsége lélektani fejlődését” azzal magyarázza, hogy „a reformátorok és izgatók tragikumát teljes szörnyűségében érezte, s megtört ez érzés alatt”. „Őt nemcsak a haza veszte ejtette kétségbe, hanem *tévedéseinek öntudata* is. Önvád marcangolta szívét, mert azt hitte, s *nem minden alap nélkül* [!], hogy túlszárnyaltatása, a forradalom, a legbensőbb kapcsolatban van azzal a móddal, mellyel pályája első felében az izgatást megkezdte. Mindjárt első fölléptekor megtámadta, kigúnyolta a magyar múltját és jelenét, s nagy jövőt ígért neki..., de az átalakulás nehézségeit és *módját* kevésbé leplezte föl előtte.”⁷⁵

Asbóth hasonlóképpen érvel: Széchenyi szilárdságot adhatott volna a nemzetnek „domináló nagy alkotásban, harmonicus, erős iveretű közjogi épületben, mely a súlyegyen nagy törvényeire [van] alapítva”, de nem volt a nagy alkotások embere, „hiányzott belőle a nagy egész alakításának ereje”.⁷⁶ Ez vezet a fegyelem alól kiszabaduló, szélsőséges indulatok (együttes és kibogozhatatlan) megjelenéséhez: egyrészt a szenvedélyek felkorbácsolásához (ne felejtjük: a *Három nemzedék* logikája szerint Petőfi és Kossuth felléptét éppen Széchenyi és Vörösmarty munkássága készíti elő!), másrészt az önmagá-

⁷⁰ ASBÓTH, *Három nemzedék*, i. m., 40. Kiemelés tőlem – L. A.

⁷¹ DÁVIDHÁZI, *Hunyt mesterünk*, i. m., 76–84, 222–239; DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány...*, i. m., 604–618.

⁷² *Uo.*, 611, 614.

⁷³ ASBÓTH, *Három nemzedék*, i. m., 48.

⁷⁴ GYULAI Pál, *Emlékbeszéd Arany János felett* (1883) = *Uő*, *Emlékbeszédek*, i. m., I, 232.

⁷⁵ GYULAI Pál, *Gróf Széchenyi István utolsó évei* = *Gy. P. Válogatott művei*, i. m., 676. Kiemelés tőlem – L. A.

⁷⁶ ASBÓTH, *Három nemzedék*, i. m., 39.

val, világával s Istennel meghasonlott lélek összeomlásához (Széchenyi örütségéhez és öngyilkosságához).⁷⁷

Ezért állítják szembe Széchenyi munkásságával Deákét, ki az 1849-es katasztrófa után „nem roskadt le a sors csapásai alatt, [mert] megtanult uralkodni szenvedélyein”, s „megelégedett a híven teljesített kötelesség öntudatával”.⁷⁸

Bár fentebb idézett 1866-os tanulmányában Gyulai többször hivatkozik egyetértőleg Kemény Zsigmond megállapításaira, de e ponton is rámutathatunk szemléletbeli beállítottságuk különbségeire. Kétségtelen tény ugyanis, hogy Kemény mélyebben értette a romantika örökségét,⁷⁹ mint Gyulai vagy Asbóth. Arra utalhatunk, hogy Magyarországon a *német* romantika igazi jelentőségét – Széchenyi mellett – Kemény ismerte fel.⁸⁰ Nem véletlenül, hiszen főleg a lélek tragikumának kifejezéséért és iróniájukért becsülte elődeit.⁸¹ Szegedy-Maszák Mihály 1973-ban megjelent tanulmányában Széchenyit a feloldatlan feszültségek, az eldöntetlen lehetőségek írójaként jellemezte,⁸² másból⁸³ egész munkásságát értelmezte a (kierkegaard-i) romantikus irónia jegyében. Így nem magyarázhatjuk csupán a történelmi körülményekkel, hogy 1851-ben megjelent értekezésében Kemény magasabbra értékeli Széchenyi művészi (és politikai) teljesítményét, mint a *Három nemzedék* vagy a *Széchenyi István mint író* című munkák szerzői.⁸⁴ Inkább arra lehetne utalni: Széchenyi ironikus életszemlélete szöges ellentétben áll Gyulai vagy Asbóth létértelmezésével.

Bár Kemény olykor bírálta a romantikát, annak inkább főleg a *francia* irodalomban megjelenő felszínes megoldásait utasította el. Ebben a kontextusban nemcsak a *Klasszicizmus és romanticizmus* című tanulmányára hivatkozhatunk,⁸⁵ de a Vörösmarty költészetét méltató akadémiai emlékbeszédére is: „Kölcsönzött-e ő [ti. Vörösmarty] valamit a francia romantikából?

Alig hiszem. (...)

⁷⁷ Asbóth a meghasonlás minden formáját elítéli. *A fiatal irodalomból* című tanulmányában saját jelenét az ókori Rómával párhuzamba állítva, s a „scepticizmust” kárhoztatva jegyzi meg: „Ekkor lön divattá az öngyilkosság. Ha valakinek nem tetszett valami, megölte magát.” (Asbóth felfogását e tekintetben katolicizmusa mélyen befolyásolta.) A „világfájdalom” megjelenését elutasítja például Petőfi költészetében is. *Uo.*, 69, 47.

⁷⁸ GYULAI, *Emlékezés Deák Ferencre*, i. m., 261. Vö. ASBÓTH, *Három nemzedék*, i. m., 48–49.

⁷⁹ Szegedy-Maszák Mihály Kemény alkotói fejlődését a romantikától (*A szív örvényei, Alhikmet, a vén törpe, Ködképek a kedély láthatárán*) a realizmusig vezető folyamatként jellemezte 1989-ben megjelent monográfiájában. Ugyanitt arra is utalt, e realizmus megőrizte a romantika örökségét. SZEGEDY-MASZÁK, *Kemény Zsigmond*, i. m., 7, 14.

⁸⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A magyar irodalmi romantika sajátosságai* = SZEGEDY-MASZÁK, „Minta a szőnyegen”, i. m., 125.

⁸¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Tragikum és irónia Kemény Zsigmond történetiszemléletében* = *Uo.*, 130.

⁸² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az író Széchenyi megítéléséről egy történész munkája alapján* = Uő, *Világkép és stílus*, Bp., Magvető, 1980, 161.

⁸³ Mihály SZEGEDY-MASZÁK, *Romantic Irony in Nineteenth-century Hungarian Literature* = *Romantic Irony*, ed. Frederick GARBER, Bp., Akadémiai, 1988, 205–208.

⁸⁴ KEMÉNY Zsigmond, *Széchenyi István* = KEMÉNY, *Sorsok és vonzások*, i. m., 241.

⁸⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Klasszicizmus és romanticizmus* = KEMÉNY, *Élet és irodalom*, i. m., 410–416.

Ő nem is bír azon sajátságokkal, melyek ne volnának az általános romantika tulajdonai, hanem csak a francia új iskoláéi. Nem vadássza az ellentételeket, s ha a bizarrt és szertelent nem is óvakodik kerülni, a groteszket nem ismerte, a szörny és disszonáns iránt nem törekvék költői részvétet ébreszteni, a bűnök apológiáját kedélyének nemes egyszerűsége visszautasítja, s az aljasságért és vétkekért nem sietett a társadalmat felelőssé tenni.”⁸⁶

A két évvel később (1866) megjelenő monográfiájában Vörösmarty drámaírói pályájának bemutatásakor Gyulai szinte megismétli Kemény szavait: „A francia romanticizmus árnyoldalai, minők az ellentét rendszere, a meglepetés hajhászata, a groteszk és szörny iránti előszeretet, disszonáns hangulat, legkevésbé hatottak reá.”⁸⁷

Asbóth jól láthatóan mindkét szöveget alaposan ismerte,⁸⁸ hiszen a *Három nemzedék* így fogalmaz: „Vörösmarty is, noha romanticus, távol tudta magától tartani a francia romantikának éppen akkor felvergődő befolyását; ellentéteket nem hajhász, a groteszktől idegen, nem az iszony és a dissonance költője, nem dicsóíti a bűnöst, hogy a társadalmat vádolja.”⁸⁹

Tágabb szövegkörnyezetében szemlélve a kiragadott idézeteket megállapítható, míg Keménynél csupán a francia romantika felszínes jelenségeinek bírálatáról van szó, addig a disszonanciának, „az ellentétek rendszerének” elutasítása Asbóth és Gyulai esetében is a kiengesztelődés normáján belül értelmezendő.

Érdeemes e szempontból összevetni Gyulai két legjelentősebb emlékbeszédét. 1879-ben Kemény Zsigmond munkásságát méltatva az összhang megteremtésének hiányára mutat rá⁹⁰ (nem véletlenül indít az „élő halott” képével!), s a művekből áradó pesszimizmust kifogásolja.⁹¹ 1883-ban „a sors ellentétes változásai között élő” Arany helytállását emeli ki. „Puritán szigorral teljesítette mindennemű kötelességeit ... erőt vett magán s önmegadó türelemmel haladt végig az élet útjain.”⁹²

Keményt tehát azért bírálja, mert művészete vigasztalhatatlanná tesz bennünket (1854-ben éppen a *Ködképek a kedély láthatárán* című regénnyel kapcsolatban utal erre).⁹³ Arany munkássága viszont azért jelezheti a magyar költészet tetőpontját, mert a *Toldi* szerzője önmagát legyőzve meg tudja teremteni a „mennyei harmóniát”, vigaszt

⁸⁶ KEMÉNY, *Vörösmarty emlékezete*, i. m., 374–375. Kiemelés tőlem – L. A.

⁸⁷ GYULAI, *Vörösmarty életrajza*, i. m., 1058.

⁸⁸ A *Három nemzedék* sokat köszönhet a *Vörösmarty életrajza* című munka ösztönző hatásának. Asbóth olykor hűségesen követi az 1866-ban megjelent szöveget, például Vörösmarty műveltségének bemutatásakor. Vö. GYULAI, *Vörösmarty életrajza*, i. m., 996–997; ill. ASBÓTH, *Három nemzedék*, i. m., 35.

⁸⁹ *Uo.*, 35.

⁹⁰ „...Kemény végső éveinek tragikai ellentéte csak szörnyű tetőpontja azon ellentéteknek, melyek többé-kevésbé egész életén, sőt írói pályáján is átvonulnak.” GYULAI Pál, *Emlékbeszéd báró Kemény Zsigmond fölött* = Uő, *Emlékbeszédek*, i. m., I, 163. Megjegyzendő, hogy a Széchenyiről adott jellemzés nagyfokú hasonlóságot mutat a Kemény-portréval. Vö. GYULAI, *Emlékbeszédek*, i. m., I, 163–165; ill. GYULAI, *Gróf Széchenyi István mint író*, i. m., 650–651.

⁹¹ „...Kemény zord fenségre törekedett: meg-megáradt pessimismusa, bár ritkán, érinté az iszonyatos határait is, s majdnem a groteszkbe tévedt.” GYULAI, *Emlékbeszédek*, i. m., I, 171.

⁹² GYULAI Pál, *Emlékbeszéd Arany János fölött* = Uő, *Emlékbeszédek*, i. m., I, 228.

⁹³ GYULAI Pál, *Kemény Zsigmond regényei és beszélei* = GY. P. *Válogatott művei*, i. m., 96.

tud nyújtani nemzetének, s óvja azt a két szélsőséges indulattól: a „vakmerészségtől” és a „kishitúségtől”.⁹⁴

Mint a *Három nemzedék* elbeszélőformájának elemzésekor már láthattuk, ugyanezen világnézeti és esztétikai norma alapján állítja szembe Asbóth János Arany költészetét a szélsőségeket képviselő nemzedékek munkásságával és emeli azt a magyar irodalomtörténeti fejlődés csúcsára.

Összegzés

Szekfű Gyula 1920-ban megjelent könyvében valóban nem utalt Asbóth János *Három nemzedék* című esszéjére. Ezt azonban nem tarthatjuk meglepőnek és érthetetlennek, ha a két *Három nemzedék* (1873, 1920) közötti közvetett (s nem közvetlen!) szellemi kapcsolatra utalhatunk. Igaz ugyan, hogy tematikus hasonlóság, a döntő kérdéseket illetően, nem mutatható ki a két mű között (hogy csak egy példát említsünk: Asbóth következetlenségben marasztalja el Széchenyit, arra hivatkozva, hogy Ausztriával való viszonyunkat is rendezetlenül hagyta). A címek értelmezésénél is ügyelni kell arra, hogy míg Szekfű a szellemtörténet nemzedék-fogalmával operál, addig Asbóthnál a pozitivista (Taine-féle) miliő-elmélet meghatározó.⁹⁵ Asbóth művészetfelfogását azonban Szekfűéhez hasonlóan Gyulai Pál létélménye, esztétikai nézetei⁹⁶ befolyásolták. S ez lehet a legerősebb szellemi kapcsolat, mely a két művet összeköti.

⁹⁴ GYULAI, *Emlékbeszéd Arany János fölött, i. m.*, I, 263.

⁹⁵ R. LŐRINCZ, *Félreértett hagyomány, i. m.*, 68–69.

⁹⁶ Mint korábbi munkámban jeleztem, Szekfű irodalmi ítéletei az általa szaktekintélynek elismert Gyulai Pál és Horváth János nézeteinek hatása alatt formálódtak. *Uo.*, 65, 67–68.